

De Leeuw van Babel

Nationalisme in jeugdbewerkingen van De Leeuw van Vlaanderen in het Nederlands, Duits en Hongaars

Jan Van Coillie, Judit Gera & Christine Hermann

IN 54 (3): 189–214

DOI: 10.5117/IN2016.3.COIL

Abstract

Hendrik Conscience's historical novel, *The Lion of Flanders* survived in the first place as an adaptation for the youth not only in the Dutch language area but also in the whole of Europe. This article examines how Conscience's masterpiece functioned in different contexts. The article therefore focuses on the youth adaptations in Dutch, German and Hungarian. More specifically, it will give an answer to questions such as how and why this novel was published as a book for young readers and how it was adapted to the specific contexts mentioned above. The main focus of the research is the national theme, which stood central with Conscience. Attention is paid in the analyses both to the paratexts and to the adjustments of the national theme at macro- and microlevels. Finally, the results will be interpreted on the basis of the systemic contexts. The research sheds light on how different motivations can lead to very different approaches to the nationalist message.

Keywords: historical novel, adaptation for the youth, systemic context, nationalism, paratext, macro- and microlevel

1 Inleiding

Don Quichot, Gulliver's Travels, Robinson Crusoe, De drie musketiers... Wat deze titels gemeen hebben, is dat ze nog zelden integraal gelezen worden, maar bijna uitsluitend als bewerkingen voor de jeugd. Dit lot was ook Hendrik Conscience's bekendste werk, *De Leeuw van Vlaanderen*, beschooren. Karel Wauters stelt dat de roman in de twintigste eeuw 'door een

literair publiek steeds minder gelezen werd maar via diverse bewerkingen en “hertalingen” wel een succesvol jeugdboek geworden was’ (Wauters 2002, p. 398). *Consciences* klassieker werd als jeugdboek niet alleen in het Nederlands verspreid, maar ook in andere talen. Daardoor ging hij behoren tot de internationale jeugdliteraire canon (Kümmerling-Meibauer 2004). Verscheidene onderzoekers wijzen op de interactie tussen de bewerkingen voor de jeugd en de canonisering (o.a. Hutcheon 2009; Parlevliet 2009; Geerts & Van den Bossche 2011). Niet alleen bevestigen bewerkingen en adaptaties de status van de gecanoniseerde werken, maar ze houden die werken ook in leven. Fiona M. Collins en Jeremy Ridgman verwoorden deze interactie als volgt:

One of the traditionally recognized functions of adaptation and transposition, of course, has been to bring the classic texts to life for a new audience within a particular historical context. It could be argued that such adaptations keep the book in print and read by different generations and thereby contribute to the status of the book as a ‘classic’ (Collins & Ridgman 2006, p. 11).

In veel gevallen is de internationale verspreiding van canonwerken uit een bepaalde cultuur geen vanzelfsprekendheid omdat die sterk nationaal gekleurd zijn, ingebed als ze zijn in de eigen cultuur en geschiedenis. Die cultuurgebonden inslag zorgt vaak voor ingrijpende bewerkingen die nodig geacht worden om het boek te laten functioneren in een andere context.

Dit artikel wil nagaan hoe *Consciences* klassieker in verschillende contexten functioneerde als jeugdboek, meer bepaald in het Nederlands, Duits en Hongaars.¹ Specifiek wil het een antwoord bieden op de vragen hoe en waarom het boek in die verschillende talen als jeugdboek verscheen en hoe het in die specifieke contexten werd aangepast, met focus op de nationale thematiek.

Algemeen gesteld worden werken uit de canon voor volwassenen uitgegeven voor kinderen omdat uitgeverij of bewerkers iets in de brontekst zien dat de moeite waard is voor jonge lezers. Sanne Parlevliet (2009) onderscheidt vier specifieke motivaties voor uitgaven van klassiekers voor de jeugd: morele en maatschappelijke vorming, literair-historische vorming, esthetische vorming en vermaak. De eerste motivatie beoogt de morele ontwikkeling van de jonge lezer via de voorbeeldkarakters van de helden. De tweede impliceert het streven de oude verhalen via de jeugd te doen voortleven. De esthetische motivatie beklemtoont de literaire kwaliteit van het werk en wil de jonge lezers een gevoel voor schoonheid bijbrengen. De motivatie vermaak verklaart vaak grote ingrepen in de tekst.

De tekst wordt ingekort, uitgebreid of herschikt om het leesplezier te verhogen. Deze motivatie wordt gevoed door ideeën over wat jonge lezers aankunnen of wat hen boeit en meeslept.

In dit onderzoek stellen we scherp op het thema nationaliteit, dat als het centrale thema van *De Leeuw van Vlaanderen* beschouwd kan worden. B.F. Van Vlierden (1974, p. 28) heeft het over ‘de lang nawerkende nationale weerklink’ van de roman en Karel Wauters (2002, p. 402) over de ‘prominent aanwezige nationale boodschap’. Voor Ludo Simons (1983, p. 14) kent het werk ‘als bron van nationale bezieling in onze negentiende-eeuwse letteren zijn weerga niet’. Conscience zelf liet over zijn bedoeling geen twijfel bestaan. In zijn voorwoord bij de eerste druk (1838) schrijft hij: ‘Het boek dat wy onzen lezeren voorstellen getuigt hunner nationaliteit en oversaegdheid.’ En hij besloot zijn roman met de boodschap: ‘Gy Vlaaming, die dit boek gelezen hebt, overweeg, by de roemryke daden welke hetzelfde bevat, wat Vlaenderen eertyds was - wat het nu is - en nog meer wat het worden zal indien gy de heilige voorbeelden uwer Vaders ver-geet!’ (C1, p. II).²

Verwacht mag worden dat de nationalistische strekking Conscience's roman aantrekkelijk maakte voor volwassen bemiddelaars die dit nationalisme aan de jonge generatie wilden doorgeven. Verscheidene studies wijzen op de rol die kinderboeken in het verleden gespeeld hebben bij de vorming van naties en nationale identiteit (Meek 2001; Kelen & Sundmark 2013). Åse Marie Ommundsen (2013, p. 8) vat de rol van kinderliteratuur in dit proces als volgt samen: ‘Children’s literature is important in the process of creating and preserving a national identity. This is especially clear in children’s literature produced in nation-building phases.’ Tegelijk ligt het voor de hand dat de nationalistische thematiek, door de gebondenheid aan de eigen natie, voor aanpassingen kan zorgen wanneer het boek overgebracht wordt in een andere context. Precies deze aanpassingen aan veranderende contexten staan centraal in dit onderzoek.

Om de aanpassingen gestructureerd in kaart te brengen, wordt gebruikgemaakt van het analysemodel dat Lambert en Van Gorp (1985) ontwikkelden voor het comparatief onderzoek van vertalingen met hun bronteksten. Per cultuurgebied worden eerst de bestudeerde uitgaven kort toegelicht, met aandacht voor uitgevers en bewerkers. Vervolgens worden de *preliminaire data* of parateksten bestudeerd (informatie op titelpagina en omslag, voorwoorden enzovoort), op zoek naar expliciete motieven voor de bewerkingen. Daarna worden de aanpassingen in de teksten zelf onderzocht op *macroniveau* (de lengte van de tekst, de indeling in hoofdstukken, grote weglatingen of toevoegingen, het gebruik van titels en de plaatsing en

inhoud van de illustraties) en *microniveau* (vooral het woordgebruik). Bij deze analyse wordt gefocust op de nationale thematiek. Ten slotte worden de bevindingen uit de analyses geïnterpreteerd vanuit wat Lambert en Van Gorp (1985) de *systemic context* noemen. De bevindingen worden vergeleken en geduid vanuit de sociaal-culturele en jeugdliteraire systemen. Daarbij worden onderliggende normen en motivaties voor de bewerkingen geïdentificeerd.

2 Zeven leeuwen voor de jeugd

Het mag verbazend lijken dat de eerste bewerking van *De Leeuw van Vlaanderen* als jeugdroman in het Nederlands pas verscheen in 1952.³ Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Consciences roman, toch zeker vanaf de tweede druk uit 1843,⁴ beschouwd werd als een uitgave voor het hele volk, jong en oud, wat een specifieke bewerking voor de jeugd onnodig maakte. Die tweede uitgave was stevig 'gekuist' onder druk van de katholieke censuur om het boek geschikt te maken voor 'gevangenissen, hospitalen en scholen' (Vanhoutte 2002b, p. 459).⁵ Na de eerste jeugdbewerking in 1952, duurde het 27 jaar voor er een tweede verscheen in 1979, vijf jaar later gevolgd door een derde, precies een jaar na de honderdste verjaardag van Consciences overlijden in 1883.

Alle drie de bewerkingen verschenen in reeksen met klassiekers voor de jeugd. De eerste verscheen bij De Nederlandsche Boekhandel, in de naoorlogse periode bekend als een belangrijk uitgever van publicaties van en over de Vlaamse Beweging (Simons 2013). Het Spectrum, die de tweede uitgave op de markt bracht, is een Nederlandse uitgeverij die vooral naam maakte met kwaliteitsvolle pocketuitgaven van klassiekers uit de wereldliteratuur voor een breed publiek. De derde uitgave uit 1983 verscheen bij Deltas, een Vlaamse uitgever die populariserende uitgaven brengt voor het grote publiek en onder meer via warenhuizen verspreidt.

Over de bewerkers is weinig bekend. Wel zijn het alle drie Nederlanders, met ervaring in het bewerken van klassiekers. H. de Bruijn bewerkte ook *Don Quichote*, *De laatste der Mohikanen*, *De drie musketiers*, M. Zwiers bewerkte onder meer *Schateiland*, *Moby Dick* en *Winnetou* en Hetty van den Heuvel publiceerde naast populaire sprookjesbewerkingen ook *Don Quichot op avontuur*. Geen van de drie bewerkers geeft aan op welke versie van Consciences roman hij of zij zich baseerde. Een comparatieve studie maakt duidelijk dat enkel de recentste jeugdbewerking teruggaat op de

eerste uitgave, de eerste twee bewerkingen zijn gebaseerd op de ‘gekuiste’ tweede druk.

In het Duitse taalgebied verscheen de eerste bewerking voor de jeugd in 1893. Daarna werden nog elf jeugdbewerkingen gepubliceerd in uiteenlopende perioden van de Duitse geschiedenis, de meest recente in 1971 in de DDR. Dit artikel focust op de eerste drie jeugdbewerkingen van Heinrichs (1893) en Schowalter (1898 en 1912).⁶

Dr. O. Heinrichs was, zoals de ondertitel vermeldt, ‘Oberlehrer’. Hij publiceerde zijn bewerking in de reeks ‘Aschendorffs Prachtausgaben wertvoller Jugendschriften’, uitgegeven bij Aschendorff in Münster. Behalve *De Leeuw* vertaalde Heinrichs van Conscience ook nog *De boerenkrijg*. Schowalters vertaling verscheen voor het eerst in 1898 bij uitgeverij Lehmann als deel 4 van de reeks ‘Julius Lohmeyer’s Vaterländische Jugendbücherei für Knaben und Mädchen’. De reeks werd uitgegeven door J.F. Lehmann in München, die vooral medische vakboeken, maar later ook veel *völkische* literatuur, politieke pamfletten van het nationalistische ‘Alldeutsche Verband’⁷ en militaire publicaties publiceerde. Vanaf de Eerste Wereldoorlog verschenen steeds meer raskundige en rasygiënische geschriften. In 1912 herwerkte Schowalter *De Leeuw*, maar nu voor een andere uitgever die de reeks had overgenomen, G.W. Dietrich.

De vertaling van Heinrichs gaat terug op de oorspronkelijke versie van Conscience (C1), waarbij Heinrichs zich – gezien de opvallende tekstuele overeenkomsten en identieke formuleringen – waarschijnlijk grotendeels baseerde op een eerdere Duitse vertaling (voor een volwassen doelpubliek) uit 1846, verschenen bij dezelfde uitgever. De bewerking van Schowalter lijkt echter op de tweede editie van Conscience’s roman (C2) terug te gaan, of een daarop gebaseerde Duitse vertaling.

In Hongarije verscheen Conscience’s klassieker in 1924 eveneens in een reeks voor de jeugd bij Uitgeverij Genius.⁸ Bij Genius werd financiële winst als tweederangs beschouwd. De uitgeverij zag het als haar belangrijkste taak bruggen te slaan tussen heden en verleden en tussen de Hongaarse en de Europese cultuur. Zowel in haar reeks voor de jeugd als in de vele reeksen voor volwassenen werd de nadruk gelegd op de hoge kwaliteit van de vertalingen, waarvoor de grootste Hongaarse dichters en schrijvers werden aangezocht.

De jeugdbewerking van *De Leeuw van Vlaanderen* kwam tot stand dankzij de inspanningen van meerdere actoren. Allereerst was er Lajos Bálint, de literaire directeur van Uitgeverij Genius. Belangrijk als cultureel bemiddelaar was ook József Turóczi, de schrijver van het voorwoord, letterkundige, hoogleraar en literair vertaler. In 1924 werkte hij voor Genius als

hoofdredacteur van de reeks 'Schrijvers voor de jeugd'⁹ waarin de Vlaamse roman verscheen. De bewerker-vertaler, József Révay, was letterkundige, pedagoog en schrijver. Ten slotte mag de rol niet onderschat worden van Zsigmond Kolozsváry, de illustrator die de Hongaarse uitgave van *De Leeuw* van acht tekeningen voorzag. Deze actoren stonden open voor internationale bewegingen en voor politieke, culturele en sociale vernieuwingen. Ze waren dus niet gefocust op het nationalisme dat in die tijd nochtans prominent aanwezig was in Hongarije.

Nergens in het boek wordt vermeld uit welke taal József Révay vertaald heeft. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de vertaler, wiens specialisme de klassieke filologie was, uit het Nederlands heeft vertaald. Nederlandstalige literatuur bereikte Hongarije en Centraal Europa in de meeste gevallen via Duitstalige cultuurgebieden (Gera 2013, p. 13-28). In de bewerking staan in elk geval enkele plaats- en eiggennamen die naar een mogelijke Duitse tussenvertaling verwijzen: 'Zeeland' is 'Seeland', 'Prinsenhof' is 'Prinzenhof', 'Gwyde' 'Guido'. Het valt ook moeilijk uit te maken welke druk van *De Leeuw* de pretekst was voor Révays bewerking. Sommige passages komen overeen met C1 en andere met C2.¹⁰ Ofwel mengde de eventuele Duitse tussenvertaling de twee versies, ofwel gebruikte Révay zowel een Duitse tussenvertaling als C1 en C2.

3 Preliminaire data

De titels van series klassiekers voor de jeugd zijn vaak veelbetekenend. De Nederlandstalige uitgave uit 1952 was de eerste van de 'Gulden Sporensérie', die zijn naam ontleende aan de slag die centraal stond in Conscience's werk. De bewerking uit 1979 verscheen in de reeks 'Beroemde avonturen', die uit 1984 in een reeks zonder titel, maar met andere klassieke avonturenverhalen zoals *De drie musketiers* en *Moby Dick*. De flapteksten beklemtonen niet alleen het avontuurlijke, maar ook de strijd tussen Vlamingen en Fransen, een tegenstelling die typisch is voor nationalistische literatuur:

[...] Dan zijn de poppen aan het dansen: dit nemen de Vlamingen niet. Pieter de Coninck, aanvoerder van de wolwevers, en Jan Breidel, van de 'beenhouwers', organiseren de opstand, samen met Robrecht de Béthune, de 'leeuw van Vlaanderen'. Zij zullen de Fransen een lesje leren! (Zwiers 1979).

[...] In dit boek lees je hoe dappere Vlaamse burgers en edellieden onder leiding van de 'Leeuw van Vlaanderen' de Franse bezetters bestrijden en hen in de Guldensporenslag bij Kortrijk zelfs verslaan (Van den Heuvel 1984).

Alleen de uitgave uit 1952 bevat een inleiding, waarin de uitgever duidelijk zijn motieven expliciteert voor de volwassen bemiddelaar. Hij beklemtoont zowel de morele als de literair-historische vorming en de bedoeling vermaak of ontspanning te bieden aan de jonge lezers:

Het is de bedoeling van de uitgevers in deze Gulden Sporen serie een aantal verhalen te brengen in dezelfde geest als dit eerste deeltje, waaraan het geheel zijn naam ontleent. Enerzijds goede ontspanning in een vorm, die ook voor onze moderne jeugd geschikt is; anderzijds een voorlopige kennismaking met belangrijke boeken en gebeurtenissen uit het verleden en daardoor een zeer voorzichtige benadering van enkele dier waarden, die tot het onvervreemdbaar, onwaardeerbaar bezit van onze beschaving behoren (De Bruijn 1952, p. 6).

De inleiding opent met een korte biografie van Conscience, waarin zijn Vlaamsgezindheid in de verf wordt gezet:

Hendrik Conscience werd op 3 december 1812 te Antwerpen geboren. En al was zijn vader een Fransman, de jonge Conscience voelde zich in hart en nieren Vlaming. [...] Zijn hart zwol van trots en hij wist meteen, wat hem te doen stond. Hij zou zijn landgenoten in hun eigen taal vertellen van de roemrijke daden hunner voorvaderen! (De Bruijn 1952, p. 6).

De reeks 'Aschendorffs Prachtausgaben wertvoller Jugendschriften', waarin de eerste Duitse bewerking voor de jeugd verscheen, bevatte naar eigen zeggen alleen werken 'van erkende, duurzame waarde, die onbezorgd in de handen van de jeugd kunnen worden gelegd'.¹¹ Ook in het voorwoord van de uitgever wordt de literaire waarde van Conscience's roman in de verf gezet: omwille van die waarde behoeft de uitgave in de reeks volgens de uitgever geen verdere verklaring. Tegelijk stelde de uitgever de bewerking in dienst van de nationalistische boodschap: 'Moge het heerlijke boek in vele volks- en familiebibliotheken ingang vinden, opdat het patriottisme van het Duitse volk zou ontvlammen en opleven door de gloeiende vaderlandsliefde van de Vlamingen'.¹² Ook de vertaler (Heinrichs) beklemtoont in zijn inleiding de nationalistische strekking. Volgens hem is het aan Conscience te danken dat in België het Germaanse element nog niet helemaal is verdrongen door het Romaanse, want hij heeft het nationale gevoel

van de Vlamingen opgewekt. Hij concludeert: 'Vooral de vurige vaderlands-liefde heeft het ook in Duitsland tot een van de waardevolste en meest volkse verhalen voor oud en jong gemaakt.'

'Julius Lohmeyer's Vaterländische Jugendbücherei für Knaben und Mädchen' waarin Schowalters vertaling uit 1898 werd gepubliceerd, wilde de jonge lezers een 'vaderlandse' bibliotheek aanbieden en had een duidelijk doel: 'trouw aan keizer en rijk, een gevoel van nauwe saamhorigheid met de stamgenoten aan de overkant van de grens van het Duitse rijk, begrip voor onze geschiedenis'¹³ door te geven. Door het letterkundig werk van 'onze besten' wordt de jonge lezers 'een morele, religieuze en nationale verdieping' bijgebracht. Volgens de ondertitel werd de roman 'uit het Nederduits naar het Hoogduits'¹⁴ vertaald. Opvallend is hier de term 'Niederdeutsch'. 'Nederduits' was weliswaar vroeger een van de gebruikelijke benamingen voor de Nederlandse taal, maar vanaf de negentiende eeuw wordt dit begrip vervangen door 'Nederlands'. 'Niederdeutsch' werd de benaming voor de Noordduitse dialecten die de tweede klankverschuiving niet hebben meegemaakt. Zelfs de taal van het origineel wordt hier ingelijfd in het groter geheel van het Duits.

In de voorrede van Schowalter (1898) is een Duits-nationalistische strekking al even onmiskenbaar. De bewerker ziet in de roman zelfs Groot-Duitse tendensen. Hij vertelt de lezer over de 'stamverwante Vlamingen' en beweert:

Juist door de *Leeuw van Vlaanderen* hield Conscience bij de Duitsers in de verstrooiing het besef van saamhorigheid met de geschiedenis en met het volk van Groot-Duitsland levendig, hield hij het liefdevolle begrip voor de Duitse aard in ere, en herinnerde hij zijn stam aan de verplichtingen jegens zijn volksaard (Schowalter 1898, p. III).¹⁵

Schowalter beschouwt dus niet alleen de Vlamingen als deel van het Duitse volk, maar hij suggereert ook dat Conscience deze mening deelt. De stamverwantschap wordt beklemtoond, en sterker nog: Vlaanderen en de Vlaamse belangen worden hier gelijkgesteld met de (Groot-)Duitse. Schowalter beschouwt de historische gebeurtenissen die in de roman verteld worden, als 'een gedenkwaardig stuk *Duitse* geschiedenis', want 'Duits is de geest die erin waait, en Duits zijn zijn helden.' En hij gaat door: 'Ook de veldslag bij Kortrijk was een strijd voor het Duitse volkseigen tegen de inbreuk van de vreemde heerszucht, een strijd voor de Duitse volksaard en Duitse zeden tegen willekeur en verfransing.'¹⁶ Net als Heinrichs legitimeert Schowalter de vertaling met de voorbeeldwerking voor de Duitse

jeugd: de Duitse jongeren zullen in Jan Breydel en De Coninck ‘vaderlandse helden’ herkennen. ‘Dergelijke mannen belichamen, ondanks hun tekorten, toch de Duitse vrijheidsdrang en ware vaderlandsliefde.’¹⁷ De vertaler hoopt verder dat ‘onze Duitse jeugd’ eruit zal leren ‘hoe machteloos een volk is waarin zulke tweestrijd woedt’. Daarom sluit hij zijn voorwoord met de woorden: ‘de *Leeuw van Vlaanderen* richt zich met deze oproep in het bijzonder tot de Duitse [!] jeugd’, hoewel het boek niet alleen voor jonge lezers geschikt is.

De voorrede bij de eerste druk van Schowalters bewerking wordt ongewijzigd overgenomen in de uitgave van 1912, maar aangevuld door een ‘voorrede bij de 3. druk’ waarin Schowalter de herwerking rechtvaardigt door te stellen dat hij niet wist dat de eerste uitgave voor een jeugdbibliotheek bestemd was.¹⁸ Voor de derde druk kortte hij het boek met een achtste in, want in sommige delen van het origineel nemen ‘woordenrijkdom, sentimentaliteit of een realisme in detailbeschrijvingen veel plaats in [...]. Alle deze langdradigheden, die alleen van belang zijn voor de literatuurhistorische waardering, werden op een behoedzame manier eruit gehaald’.¹⁹

Ook de Hongaarse uitgave heeft een voorwoord. József Turóczi beklemtoont er vooral Conscience's literaire betekenis. Volgens hem is Conscience de eerste Vlaamse schrijver die een plek kreeg in de wereldliteratuur. Hiermee legt hij meteen een belangrijke motivatie voor de bewerking bloot: wereldliteratuur brengen als maatstaf voor kwaliteit. Tegelijk onderstreept hij Conscience's belang voor de vorming van de Vlaamse identiteit. In het zojuist van Nederland onafhankelijk geworden ‘Romaanse’ België is Conscience de eerste, aldus Turóczi, die de schaarse literaire sporen, pogingen en tradities van de ‘Nederduitse’ gebieden verzamelt. Hij oordeelt dat Conscience traditie en taal heeft geschapen voor de komende generaties. Door in zijn talloze romans en verhalen Vlaanderen centraal te stellen, verdedigt Conscience waarden als respect voor de eigen taal en cultuur en de nationale identiteit.

Vervolgens vergelijkt Turóczi Conscience met Walter Scott: Conscience zou de vorm van Scotts romans overgenomen hebben, al is Conscience's romantiek zachter en warmer. Dat blijkt volgens Turóczi uit het lyrische liefdesverhaal van Machteld en Adolf van Nieuwland. Conscience zou net zoals Scott en andere historische romanschrijvers uit die tijd eigenlijk voor het eigen heden schrijven. Deze ambivalentie vormt de bron van de vele spanningen die de lezer geboeid houdt, aldus Turóczi. Het belangrijkste vindt hij de weergave van de overgang van de middeleeuwen naar de ‘nieuwe wereld’: die van de stedelijke burgerij. De strijd tussen de adel en

de burgerij wordt nog verheugd door de strijd van de Vlamingen tegen de Fransen. Turóczi legt verder grote nadruk op de invloed van de schilderkunst uit de Lage Landen op Consciences manier van schrijven.

Tot slot herinnert Turóczi de lezer eraan dat Conscience zesenzestig jaar geleden, in 1858, voor het eerst bij het Hongaarse lezerspubliek geïntroduceerd werd. Conscience genoot inderdaad al vanaf het midden van de negentiende eeuw bijzondere belangstelling in Hongarije met vertalingen van negen van zijn werken. Turóczi eindigt met de volgende zin: 'Wij maken een oud verzuim goed, nu de mooiste en populairste roman van Conscience aan de Hongaarse jeugd overhandigd wordt' (Révay 1924, p. VIII). De woorden 'mooiste, populairste'²⁰ wijzen op esthetiek en vermaak als belangrijke motieven voor de bewerking.

4 Macroniveau

Alle onderzochte bewerkingen voor de jeugd zijn ingekorte versies, al verschilt de mate waarin werd gesnoeid. Voor wat de Nederlandstalige bewerkingen betreft, ging De Bruijn (1952) het meest ingrijpend tewerk. Hij herleidde de tekst tot minder dan een derde (111 pagina's) en bracht de 24 hoofdstukken terug tot elf. Maar ook de bewerkingen uit 1979 en 1984 zijn tot minder dan de helft gereduceerd, ze tellen nog 154 en 125 pagina's.

De Duitse en Hongaarse bewerkingen zijn opmerkelijk langer. De bewerking door Heinrichs telt 225 pagina's en de eerste van Schowalter zelfs 360. Zijn herwerkte versie uit 1912 is ingekort tot 295 bladzijden. De Hongaarse vertaling telt net als Consciences pretekst 24 hoofdstukken, maar is gereduceerd tot 290 pagina's.

Alle zes bewerkers schrappen op de eerste plaats fragmenten die de vaart uit het verhaal halen, waardoor jonge lezers zouden kunnen afhaken. Het gaat vooral om lange beschrijvingen, gewelddadige details, uitvoerige dialogen of monologen en auctoriale bespiegelingen. Hierbij sneuvelen soms ook langere stukken met een nationalistische strekking. Een voorbeeld hiervan is de auctoriale bespiegeling (van 66 regels) over de roeping van Pieter de Coninck uit hoofdstuk 18, geschreven in een geëxalteerde stijl. Zowel de drie Nederlandstalige bewerkers als Heinrichs schrappen die volledig. Schowalter bewaart het fragment in zijn eerste versie, maar schrapt het in zijn herwerking. Bij Révay vindt men de passage evenmin terug. Illustratief is zijn inkorting van hoofdstuk 23 over de Slag der Gulden Sporen. Révay concentreert zich op de belangrijkste eigenaardigheden van de personages en op de handelingen, zoals de beslissende tussenkomst van

de Leeuw. Die passage wordt trouw en zonder weglatingen vertaald, het fragment erna, dat ingaat op de uitnemendheid van Robrecht, wordt weggelaten. De alinea die daarop volgt, waarin Robrecht Willem van Saeftinge ontmoet op weg naar het slagveld, wordt ingekort. De heldhaftige actie van Willem die de Franse vlag verovert, wordt opnieuw vrijwel woordelijk vertaald. Het resultaat is een dramatischer en meer verdicht verhaal, waarin jonge lezers hun weg gemakkelijker kunnen vinden dan in *Consciences* pretekst.

In de Nederlandstalige bewerkingen uit 1979 en 1984 worden uit hoofdstuk 23 meer volledige passages weggelaten, zoals die over Willem van Saeftingen die de Franse banier bemachtigt, De St. Pol die probeert te vluchten of de Leliaerts die worden afgemaakt. Hun aanpak staat in fel contrast met die van De Bruijn, die alleen enkele al te gruwelijke details schrapt, waardoor zijn versie twee tot drie keer langer is. Het gevolg is dat de heldenstrijd van de Vlamingen in de bewerking van 1952 veel centraler komt te staan. Ook op andere plaatsen wordt in de versies van 1979 en 1984 veel drastischer geschrapt in fragmenten met een expliciet Vlaams-nationale strekking. Zo bewaart enkel de versie van 1952 gedeeltelijk het lied dat Jan Breydel zingt in een kroeg om de Franse soldaten uit te dagen (C2, pp. 138-139).

Opmerkelijk is dat in alle drie de Nederlandstalige bewerkingen het historisch vervolg geschrapt is, inclusief de nationalistische oproep op het einde. In de bewerking van De Bruijn is een passage uit dit vervolg wel verwerkt in een ander hoofdstuk, met name het fragment over het grote aantal gulden sporen dat op het slagveld gevonden werd.

Heinrichs neemt de appendix over met het historisch overzicht van de gebeurtenissen die volgden op de slag, eindigend met de dood van Robrecht. De oproep tot de Vlamingen om de roemrijke daden van hun voorvaders niet te vergeten, is geschrapt. In de eerste druk van Schowalters bewerking daarentegen wordt aan het einde van het 'historisch vervolg' *Consciences* oproep aan de Vlamingen niet alleen bewaard (en wel met de opmerkelijke toevoeging: '[...] indien jij je de heilige herinnering aan je voorvaders laat ontnemen en hun vrije Duitse geest in je midden laat uitsterven!') maar zelfs aangevuld met een tweede oproep, gericht aan de Duitse lezers:

En jij, Duitser, die de grote daden van deze stamverwante helden in geestdrift brengen, leer ervan hoe een volk, offervaardig en in vaderlandsliefde vereend, sterk genoeg is om zelfs de machtigste vijand van zijn vrijheid te overwinnen, en bewaar de Duitse aard in het Duitse land! (Schowalter 1898, p. 359).²¹

In deze tweede adressering wordt een verbinding gelegd tussen Vlamingen en Duitsers en hun 'stamverwantschap' wordt beklemtoond. Bovendien wordt de indruk gewekt dat ook deze tweede oproep door Conscience zelf werd geschreven. In de herwerkte editie van 1912 is het 'Historisch vervolg' gereduceerd van dertien tot vierenhalf bladzijden en eindigt het met de dood van Robrecht, zonder de patriottische oproep uit de eerste druk.

Ook Révay kort in zijn Hongaarse bewerking het 'Historisch vervolg' (vertaald als 'Het slotwoord van de romanschrijver') sterk in, waarbij ook hij de patriottische oproep tot de Vlamingen schrapte.

Een typische aanpassing in bewerkingen voor de jeugd zijn toegevoegde titels boven de hoofdstukken. Van de Nederlandstalige vertalers voegt enkel De Bruijn titels toe, vooral om spanning te creëren: 'Hoog bezoek', 'Wraak en redding'. De onderzochte Duitse en Hongaarse bewerkingen krijgen allemaal titels boven de hoofdstukken.

In de Duitse bewerking van Schowalter wordt in de titels het geweld geregeld in de verf gezet, met oorlogsterminologie zoals 'oorlogsverklaring' en 'beslissend gevecht'. Bovendien beklemtoont hij de Vlaamse vrijheidsstrijd en tegenstelling tussen Vlamingen en Fransen door aan de drie delen de volgende titels te geven: 'Vlaanderen onder de heerschappij van de Fransen', 'De strijd voor de vrijheid van Vlaanderen' en 'De verdediging van de verworven vrijheid'.²²

Ook de hoofdstukken in de Hongaarse versie zijn voorzien van een titel, waarvan er twaalf expliciet verwijzen naar Vlaanderen en de Vlaamse helden, zoals 'De overheersers van Vlaanderen' of 'Het Vlaamse hart van Hugo Van Arckel'.²³ Door in te zoomen op personages en handelingen lijken de titels op de eerste plaats bedoeld om belangstelling te wekken en spanning op te roepen: 'Jacht in Wynendael', 'De leeuw', 'Johanna aan het werk'.²⁴

Alle onderzochte uitgaven bevatten illustraties. Ook die zijn een typische toegift voor de jonge lezers. De drie Nederlandstalige uitgaven bevatten een actietafereel op de voorkant. De versie uit 1952 bevat binnenin twaalf illustraties, die in dienst staan van de Vlaamse strijd. De helft van de prenten beeldt Breydel en/of De Coninck af en zowel de kaft als twee binnenillustraties en een kleinere illustratie op het schutblad tonen de Leeuw in volle actie. Alleen in deze uitgave krijgt het fragment waarin Breydel en De Coninck tot de adelstand worden verheven, een aparte illustratie, die in de verf zet hoe moed, opoffering en vooral vaderlandsliefde worden beloond. De bewerking uit 1979 telt dertien illustraties, die echter volledig andere scènes afbeelden, weliswaar ook vooral actietaferelen (zoals de Franse ruiters die in het moeras zakken) maar ook emotionele

passages (bijvoorbeeld Machteld en de priester bij de gewonde Adolf). De versie uit 1984 bevat zes illustraties in de voor die jaren populaire stripstijl. De illustrator plaatst de figuur van Machteld meer op de voorgrond (ze komt voor op vier van de zes illustraties) en legt daardoor meer nadruk op het romantische thema.

Heinrichs (1893) bevat zeven paginagrote illustraties in kleur. Op het frontispice is een gouden ridder te zien met een rood kruis op zijn borst, midden in een gevechtsscène, overigens de enige in het boek. Slechts op één plaatje is het wapen van de leeuw te zien. De cover van Schowalters eerste druk geeft een heel ander beeld: een jonge man met een jachthoorn en een zwaard, gekleed in een rokje van dierenvel en sandalen met riempjes tot onder zijn knieën, met aan zijn voeten een dode draak. Deze figuur lijkt op Siegfried, de Duitse held bij uitsteking.²⁵ Het boek bevat verder acht paginagrote illustraties. Op één uitzondering na tonen ze ruwe gevechtsscènes, waaronder vier massataferelen. Opvallend genoeg is het wapen met de leeuw nooit te zien, de vlaggen zijn gearceerd. Op de kaft van Schowalters derde druk is opnieuw een ridder afgebeeld, maar elke verwijzing naar de Duitse Siegfried is verdwenen. In deze nieuwe editie werden vier illustraties toegevoegd en is een gewelddadig massataferaal vervangen. De opmerkelijkste verandering is dat nu twee keer het wapen van de leeuw heel prominent in beeld komt.

De illustraties van Zsigmond Kolozsváry in de Hongaarse uitgave focussen op de essentie van de acties en personages: Machteld die knielt bij het bed van de zieke Adolf, Jan Breydel die het volk toespreekt, Willem van Saeftinghe die Robrecht d'Artois bekampt. Door in te zoomen op figuren in plaats van massataferelen af te beelden, ligt het accent op de denkbeeldige middeleeuwse sfeer en niet op de nationale strijd. De acht tekeningen getuigen eerder van affiniteit met de moderne, internationale kunststromingen dan van specifieke Hongaarse elementen.

5 Microniveau

In hoeverre zijn de verschillende benaderingen van de nationale thematiek zoals die bleken uit de parateksten en het macroniveau terug te vinden op microniveau? Om dit te achterhalen, wordt gefocust op woorden die de nationaliteit aanduiden, zoals Vlaanderen, Vlaming of vaderland, op de tegenstelling tussen Vlamingen en Fransen en op het discours in de toespraak van graaf Robrecht na de slag.

Ook al worden er passages geschrapt waarin het Vlaams-nationale

thema aan bod komt, toch blijft in de drie Nederlandstalige versies de heroïsche strijd van het kleine Vlaanderen centraal staan. Dat wordt meteen duidelijk doordat in de tekst de woorden 'Vlaming' en 'Vlaams' voortdurend vallen. Zo wordt al in de beginscène Jan Breydel in alle versies als 'de Vlaming' aangeduid.

Op macroniveau bleek dat De Bruijn (1952) de Vlaams-nationale strekking vaker bewaart dan de andere bewerkers. Een analyse op microniveau laat zien dat hij die geregeld zelfs versterkt. In de toespraak van Pieter de Coninck vlak voor de Brugse Metten verstevigt hij het wij-gevoel door het bezittelijk voornaamwoord 'onze' toe te voegen:

Zoodra gij den vaderlandschen kreet 'Vlaanderen den Leeuw!' zult horen [...] (C2, p. 211).

Als ieder op zijn post is, en van de markt onze oude strijdkreet: 'Vlaanderen de Leeuw!' klinkt [...] (De Bruijn 1952, p. 66; mijn onderstreping).

In dit fragment valt ook op hoe het woord 'vaderlandschen' geschrapt is. De Bruijn vervangt 'Vaderland' op andere plaatsen geregeld door 'Vlaanderen', zoals in het volgende fragment, waarin Zwiers de brontekst volgt en Van den Heuvel de term schrapt:

'O, God!' riep zij, 'het vaderland is vrij! – De Franschen zijn verslagen!' (C2, p. 329).

'Vlaanderen vrij!' juichte Machteld door haar tranen heen. 'De Fransen weg! O God, ik dank U!' (De Bruijn 1952, p. 109).

'O, God!' riep ze toen uit. 'Het vaderland is vrij! De Fransen zijn verslagen!' (Zwiers 1979, p. 151).

Machteld kroop op zijn schoot en luisterde naar zijn verhalen. De zorgen vielen van haar af. 'Ik ben zo blij dat u weer terug bent!' verzuchtte ze (Van den Heuvel 1984, pp. 122-123).

In weer ander fragmenten voegt De Bruijn de aanduiding 'Vlaamse' toe. Terwijl graaf Gwijde in de pretekst in zijn toespraak tot zijn leenmannen stelt 'Nu is mijn land verbeurd' (C2, p. 33), wordt dit bij De Bruijn: '[...] dit goede Vlaamse land thans in de macht is van het grote, sterke Frankrijk.' (p. 16). Ook hier neemt Zwiers de zin gewoon over en schrapt Van den Heuvel de hele alinea.

Ook in de Duitse bewerkingen brengt een analyse op microniveau verschillende benaderingen van de nationale thematiek aan het licht. Terwijl Heinrichs de woorden Vlaming en Vlaams bewaart, vervangt Schowalter ze

wel eens door 'Duitser' en 'Duits', zowel in de eerste als in de derde druk. Bij Conscience (C2, p. 8) hoont Jan Breydel: 'Een Vlaming ophangen? [...] De raven van Vlaanderen zullen mij niet eten. Zij vreten liever Fransch vleesch.' Bij Schowalter verneemt de Duitse lezer: 'Een Duitser ophangen? [...] De raven van Vlaanderen eten geen Duitser' (p. 5).²⁶ De Franse ridders noemen hem 'Vlaming' of 'Vlame', hij zelf noemt zich echter 'Duitser'. Dat de Vlaamse held bij uitstek zichzelf als een Duitser beschouwt, versterkt de idee dat de Vlamingen eigenlijk Duitsers zijn.²⁷ Nog op talrijke andere plaatsen vervangt Schowalter 'Vlaams' door 'Duits', wat soms vreemde combinaties oplevert, zoals in Gwijdes reactie op het verzet van zijn zoon om naar Compiègne te gaan: 'O Vlaanderen, zóó zijn uwe Duitse mannen!' (p. 34)²⁸ (vergelijk C2, p. 36: 'O, Vlaanderen, zóó zijn uwe mannen!') of in De Conincks woorden tegen Breydel na zijn bevrijding: 'Wie u gelijkt, is een Vlaming van echte Duitse stam' (p. 101)²⁹ (vergelijk C2, p. 98: 'Wie u gelijkt, is een Vlaming van den echten stam'). Bij Heinrichs zijn beide uitspraken geschrapt.

In de Hongaarse bewerking blijft de lokalisatie Vlaams. Naar Jan Breydel wordt in het eerste hoofdstuk verwezen met 'de Vlaming'. Ook de meeste plaats- en persoonsnamen behouden in de Hongaarse bewerking hun oorspronkelijk Nederlandse of Franse vorm. De weinige aanpassingen lijken vooral bedoeld om het lezen te vergemakkelijken en zijn niet nationalistisch gekleurd. Philippe le Bel is verhongaarst als Szép Fülöp, het gebruikelijke exoniem in Hongaarse geschiedenisboeken. Het Witbosch wordt verhongaarst als 'Fehér Erdő' (letterlijk: wit bos), net zoals het 'Eksterbosch' dat 'Seregélyeserdő' wordt (letterlijk: Spreeuwenbos). Voor Brugge vond Révay een compromis door te kiezen voor 'Brügge' en niet voor het in Hongarije gebruikelijke 'Bruges'. Door de umlaut wordt de Nederlandse vorm toch enigszins verhongaarst.

Onderzoekers wijzen erop dat nationaliteit altijd geconstrueerd wordt op basis van verschillen met de ander. Voor Margaret Meek bieden historische verhalen voor de jeugd over oorlogen en andere conflicten 'ready-made plots of conflict between "them and us"' (Meek 2001, p. xv). Hoe gaan de bewerkers om met deze tegenstelling? De Bruijn versterkt niet alleen de Vlaams-nationale laag, hij scherpt ook het contrast aan tussen de edele, dappere Vlamingen/Clauwaerts en de wrede, laffe Fransen/Leliaerts. Zo wordt over De Chatillon gepreciseerd dat hij 'de Vlamingen zoveel leed had berokkend' (De Bruijn 1952, p. 100). Niet alleen concrete personages, maar ook de Fransen in het algemeen worden negatiever voorgesteld in een contrast tussen 'zij' en 'wij'.

Hugo van Arckel verliet de legerplaats der Franschen en kwam nog denzelfden avond bij de Vlamingen, wien hij zijne diensten aanbood. (C2, p. 279)

Want Van Arckel had besloten, de Vlamingen bij te staan in hun strijd tegen de wrede, onedelmoedige Fransen (De Bruijn 1952, p. 92; mijn onderstreping).

Welnu, koning Philippe le Bel en de vervloekte Johanna van Navarra komen morgen te Brugge (C2, p. 71; vergelijk. C1, p. 90).

Er is nieuws, man! Philippe le Bel komt met die heks van een Johanna en een hele troep Frans gespuis morgen een bezoek aan ons Brugge brengen (De Bruijn 1952, p. 29; mijn onderstreping).

Ook Schowalter scherpt de tegenstelling tussen Vlamingen en Fransen aan. 'De ongenadige Johanna van Navarra is te Parijs met Enguerrand van Marigny ...' (C2, p. 31), wordt bij hem: 'Onze vijandin is met haar helper Enguerrand von Marigny te Parijs' (p. 29).³⁰ 'Onze' versterkt net als bij De Bruijn de band met de lezer en 'haar helper' het negatieve vijandbeeld. Ook aan het einde van de scène in de troonzaal versterkt Schowalter de kwaadaardigheid van Johanna: waar Conscience schrijft: 'hare wezenstrekken hadden niets vrouwelijks meer, zodanig waren ze tot eene helsche uitdrukking te zamen getrokken' (C2, p. 57), formuleert Schowalter het net iets sterker: 'Haar trekken hadden niets vrouwelijks meer, zodanig waren ze verwrongen en misvormd door satanische haat' (p. 56).³¹

Anders dan bij De Bruijn en Schowalter wordt in de Hongaarse bewerking Johanna van Navarra niet negatiever voorgesteld en hetzelfde geldt voor de Franse troepen. In hoofdstuk XXII bijvoorbeeld, waar Hugo van Arckel zich bij het Vlaamse kamp voegt, wordt over de legerplaats van de Franschen niet meer gerept, laat staan dat de Franschen 'wreed' en 'onedelmoe-dig' worden genoemd zoals bij De Bruijn (1952):

Hugo van Arckel kwam nog dezelfde avond in het Vlaamse kamp aan, waar hij met het grootst mogelijke enthousiasme werd ontvangen (Révay 1924, pp. 262-263).³²

Vergelijkbare verschillen in benadering van de Vlaams-nationale thematiek worden duidelijk bij de slottoespraak van Robrecht van Bethune. De drie Nederlandstalige bewerkers bewaren de kern van de toespraak, maar opnieuw is het alleen De Bruijn die de vrijheid voor Vlaanderen versterkt door die in een beklemtoonde positie te plaatsen en te herhalen. Zwiers schrappt de vrijheidsgedachte, maar bewaart als enige de uitspraak over de verhevenheid van Vlaanderen boven alle volkeren. Van den Heuvel be-

werkt opnieuw het meest drastisch. Zij brengt de toespraak terug tot een korte typering, waarin de vrijheidsgedachte wel behouden blijft.

De vrijheid is dierbaar aan een volk, dat ze met zijn bloed heeft bezegeld. Nu kunnen al de vorsten van het Zuiden de Vlamingen geen oogenblik meer tot slaven maken [...] Vlaanderen heeft zich heden boven alle volkeren verheven [...] (C2, p. 335).

‘Mannen van Vlaanderen’, zei hij, ‘gij hebt vandaag pal gestaan voor ons aller hoogste goed: de vrijheid van het land. Nu kunnen alle koningen ter wereld ons die vrijheid niet meer ontnemen.’ (De Bruijn 1952, p. 110).

Vlaanderen heeft zich heden boven alle volkeren verheven (Zwiers 1979, p. 154). De graaf dankte hen voor hun trouw en verzekerde hen dat niets of niemand de Vlamingen nog kon onderdrukken. Daarvoor hadden zij hun vrijheid te lief (Van den Heuvel 1984, p. 125).

In de Duitse bewerkingen klinkt ook hier Schowalters boodschap sterker door dan die van Heinrichs. Waar bij deze laatste de mannen van Vlaanderen hebben getoond ‘hoe het met de vreemdeling afloopt die de voet op onze vaderlandse bodem durft te zetten’ (p. 214),³³ hebben ze bij Schowalter (p. 343) bewezen ‘dat de vreemdeling het duur moet betalen, als hij zijn voet op het gebied van de Vlaamse leeuw zet’,³⁴ waarop hij vervolgt: ‘De vrijheid is dierbaar aan een volk, dat ze met zijn bloed heeft betaald en bezegeld’.³⁵ Schowalter bewaart Consciences klemtoon op de vrijheid, terwijl die bij Heinrichs wegvalt. Enkel de tegenstelling tussen de ‘vreemden’ en ‘onze vaderlandse bodem’ bewaart hij. Bovendien typeert Schowalter dit ‘vaderland’ expliciet als ‘het gebied van de Vlaamse leeuw’, een explicitering van Consciences ‘onzen leeuwenbodem’ (C2, p. 335).

Révay kort in zijn Hongaarse bewerking de slottoespraak van Robrecht sterk in, hij telt negen regels in plaats van 24 bij Conscience. Révay handhaaft de aanspreking ‘Gy, edelste mannen van Vlaanderen’ en vertaalt vrijwel woordelijk de uitspraken over de lovenswaardige overwinning van de Vlamingen, het voortleven van deze triomf in het geheugen van de volgende generaties en het feit dat de Vlamingen de wereld lieten zien dat ze geen slaven wilden zijn. De passage eindigt met het afscheid van Robrecht en de overdracht van zijn gezag aan zijn broer Guido. Over het feit dat Vlaanderen boven alle andere volkeren verheven zou zijn, wordt met geen woord gerept in de Hongaarse tekst. Hierdoor ligt de klemtoon op de vrijheidsgedachte en verdwijnt de verwijzing naar een eng nationalisme vanuit een superioriteitsdenken.

6 Systemische context

Om de verschillende benaderingen van de nationale thematiek in de onderzochte bewerkingen te kunnen duiden, worden ze gesitueerd in de context van het sociaal-culturele en jeugdliteraire systeem van de tijd waarin ze verschenen. Vervolgens wordt bestudeerd hoe de verschillende contexten hun neerslag vinden in de motivaties voor de uitgaven.

De vergelijkende analyse op de verschillende niveaus maakte duidelijk dat de Nederlandstalige bewerking uit 1952 de Vlaams-nationale thematiek veel sterker benadrukt dan de latere bewerkingen uit 1979 en 1984. Dit valt te verklaren vanuit de gewijzigde culturele context en vooral door de veranderde positie van de Vlaamse Beweging. In de jaren vijftig kende het Vlaams-nationalisme een heropleving. Het waren vooral culturele verenigingen die het voortouw namen in het verzet. De culturele beweging die ontstond, kreeg extra impulsen door demografische, economische en sociale evoluties. De Vlaamse bevolking nam toe, de economie in Vlaanderen leefde op en de intellectuele middenlaag breidde uit, waardoor het Vlaams bewustzijn toenam (De Schryver 1998, pp. 72-73). De *Nieuwe Geschiedenis van België* spreekt zelfs over de 'fantastische en mobiliserende heropleving van de Vlaamse beweging' (Dujardin e.a. 2009, p. 1430). Binnen die cultureel geïnspireerde beweging werd het culturele erfgoed, waaronder een klassieker als *De Leeuw van Vlaanderen*, gekoesterd. De inleiding van de bewerking van 1952 verbindt de uitgave overigens met de viering van 650 jaar Slag der Gulden Sporen.

In de jaren zeventig en tachtig heerste er een heel ander klimaat, waarbij de Vlaamse Beweging gestaag verder streefde naar meer autonomie (De Schryver 1998, p. 79). De Guldensporenromantiek kreeg in 1973 'een officiële plaats in het Vlaams volkslied, de Vlaamse Vlag en de Vlaamse feestdag' (Dujardin e.a. 2009, p. 1744) en de Vlaamse overheid zou zich definitief losrukken uit de 'romantisch-flamingantische retoriek' na de nieuwe staatshervorming van 1980 (Dujardin e.a. 2009, pp. 1750-1752). Het culturele erfgoed werd niet langer ingezet als middel in de Vlaamse strijd. Hierdoor verdween vanaf de jaren zeventig de nationalistische tendens vrijwel uit de literatuur voor jonge lezers in Vlaanderen en Nederland (Ghesquiere en Van Coillie 1996, p. 196; Dasberg 1981, p. 227). De bewerkingen uit 1979 en 1984 konden dan ook veel moeilijker inspelen op het strijdvaardige nationalisme en zijn veel meer te zien als commerciële producten, die aansloten bij het populaire genre van het historische avonturenverhaal (Hofman 1983, p. 3).

De motivaties voor de bewerkingen zijn dan ook veranderd. De bewer-

king van De Bruijn uit 1952 beoogt veel duidelijker morele en maatschappelijke vorming dan de latere uitgaven van Zwiers en Van den Heuvel. Hun bewerkingen zijn veel sterker gemotiveerd door het avontuurlijke karakter van het verhaal. Ze beogen op de eerste plaats vermaak. In Van den Heuvels bewerking komt naast het avontuur ook de romantiek sterker uit de verf. Dat komt ook doordat haar bewerking als enige teruggaat op de eerste versie van Consciences werk uit 1838, waarin de romance tussen Adolf en Machteld meer aandacht krijgt. De bewerking van Zwiers valt op doordat die veel dichters bij de formulering van de pretekst blijft dan de andere twee, die de tekst veel meer aanpassen aan de jonge lezers. Hierdoor lijkt Zwiers meer dan de anderen ook de esthetische vorming voor ogen te hebben.

De drie bestudeerde Duitse bewerkingen dateren alle uit de tijd van het Duitse Keizerrijk (1871-1918), waarin het Duitse nationalisme sterk opkwam. De Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 tussen Frankrijk en de Noord-Duitse Bond (de door Pruisen geleide federatie van Duitse staten) eindigde met een beslissende Duitse overwinning. Frankrijk moest Elzas-Lotharingen aan Duitsland afstaan, in Duitsland vestigde zich het idee van de 'Franse aartsvijand', en de Norddeutsche Bund veranderde in 1871 in het 'Deutsche Reich' (een verenigd Duitsland), een feit waar Schowalter in zijn voorrede naar verwijst als hij het over de Vlamingen heeft die, in tegenstelling tot de Duitse stammen, nog geen 'verenigd vaderland' bezitten.

Het nationalisme en militarisme van het Keizerrijk zorgden ervoor dat genres als de historische roman (dikwijls toegespitst op Duitse, nationale helden), de oorlogsroman en de avonturenroman de markt domineerden. Vooral na 1870 verschenen vele jeugdbewerkingen van 'klassieke' avonturenromans. Meerdere uitgeverijen lanceerden reeksen 'vaterländische Jugendschriften'. De historische verhalen moesten dienstdoen als historische legitimatie voor de oprichting van het Duitse Rijk, een emotionele band met de voorouders leggen en een patriottische gezindheid propageren. Vooral aan de jeugdliteratuur werden toen nationaaldidactische eisen gesteld (Pech 1985; Ewers 1994; Wilkending 2008, p. 542). Consciences heldenverhaal van een Germaans volk dat tegen de Franse onderdrukkers vecht en zijn vrijheid verkrijgt, paste prima in deze traditie.

Zowel Heinrichs als Schowalter hebben dan ook op de eerste plaats een didactisch doel voor ogen – de Duitse jeugd in een patriottische geest opvoeden en liefde voor de eigen volksaard opwekken. Maar waar Heinrichs de Vlaamse helden als een voorbeeld van vaderlandsliefde presenteert om eenzelfde patriottisme bij de jonge Duitse lezers op te wekken, gaat Schowalter een stap verder: voor hem zijn de Vlamingen op zich al een soort Duitsers en beschouwen ze zichzelf als een deel van het Duitse

volk. Hier worden 'Duits' en 'Vlaams' vereenzelvigd, het gaat dus niet langer over de 'Vlaamsgezindheid', maar over de 'Duitsgezindheid' van zowel de helden als Conscience zelf.

In Heinrichs' bewerking speelt daarnaast ook de literatuurhistorische vorming een rol - de reeks bevatte immers alleen boeken 'van erkende waarde', en Conscience wordt voorgesteld als de stichter van de nieuwe Vlaamse literatuur. Voor Schowalter (en de 'Vaderlandse Jeugdbibliotheek') is de motivatie enkel en alleen de morele waarde, een eventuele literaire waarde lijkt volstrekt irrelevant. De reeks kiest weliswaar verhalen van 'onze beste' schrijvers, maar deze beoordeling moet op basis van 'wat Duits in de beste zin is' begrepen worden.

De Hongaarse jeugdbewerking uit 1924 betrad het ambivalente culturele en literaire veld tijdens het eerste decennium van het zogenaamde Horthy-tijdperk, tussen 1920 en 1930. De ambivalentie bestond erin dat, terwijl de politiek in een christelijk conservatief nationalisme geworteld was, de modernisatie op vele andere gebieden al begon. Hongarije werd lid van de Volkenbond, waardoor het grote leningen kon opnemen. Dit resulteerde in de vooruitgang van de industrie, de bouw van spoorwegen en sociaalpolitieke wetten. Aan het onderwijs werd veel belang gehecht, maar het had vaak een conservatieve, christelijk-nationalistische signatuur. Het culturele leven toonde een bruisende veelzijdigheid waar naast de modernste bewegingen traditionele vormen van kunst en literatuur voortleefden.

De analyse van zowel de paratekst als het macro- en microniveau maakte duidelijk dat de Hongaarse jeugdbewerking niet gemotiveerd is door morele, maatschappelijke overwegingen maar vooral esthetische vorming en vermaak beoogde. Door toedoen van op de moderniteit georiënteerde, vooruitstrevende culturele actoren is de Hongaarse vertaling-bewerking eerder pragmatisch dan ideologisch gestuurd. De culturele bemiddelaars streefden niet naar inbedding van de roman in de Hongaarse context. Ondanks het groeiende nationalisme binnen de Hongaarse politiek in de jaren twintig van de vorige eeuw kreeg de Hongaarse jeugd een historische roman in handen die in een aangepaste vorm een spannend verhaal bracht met een algemene opvoedende strekking. Op grond van waarden als eenvoud, vlijt, dapperheid en het recht om het eigen land te verdedigen, viel de overwinning van de Vlamingen immers te rechtvaardigen. Nergens in de bewerking worden nationalistische gevoelens versterkt of aangepast aan de Hongaarse context en er blijkt ook geen vooringenomenheid jegens de Vlamingen. Veeleer geeft de bewerking blijk van een romantisch gevoel voor rechtvaardigheid en van het doel de Hongaarse jeugd een vermakelijk, goed leesbaar en tegelijk literair waardevol boek te bezorgen. De

roman vulde ook een gat in de markt, aangezien er in die periode weinig andere historische jeugdromans verschenen in Hongarije.

7 Conclusie

Alle onderzochte bewerkingen zijn duidelijk aangepast aan de jonge lezers. Het gaat meestal om sterk ingekorte versies, waarin langdradige of al te gruwelijke passages geschrapt zijn. Allicht oordeelden de bewerkers dat die het leesplezier in de weg stonden of niet geschikt waren voor de jeugd.

Tegelijk verduidelijkt de analyse van de nationale thematiek dat elke jeugdbewerking niet alleen kind is van zijn eigen tijd, maar ook van zijn makers. Daardoor is elke bewerking anders, aangepast als die wordt aan zowel maatschappelijke (ideologische) als persoonlijke normen en motieven. Elke nieuwe bewerking vormt daardoor tegelijk een contemporain en een persoonlijk commentaar op de pretekst.

Dat de Nederlandstalige uitgaven uit 1979 en 1984 veel minder Vlaams-nationaal gekleurd zijn dan die uit 1952, kan deels verklaard worden vanuit de veranderde context waarin het Vlaams-nationalisme een veel minder dominant discours was geworden. Daardoor verschoven ook de motieven. Terwijl de uitgave uit 1952 zowel morele vorming beoogde als cultuuroverdracht en vermaak, restte bij de latere uitgaven vooral het vermaak. Dat Zwiers (1979) dichter blijft bij de bewoordingen van de brontekst en Van den Heuvel (1984) de tekst meer aan de jonge lezers aanpast, valt dan weer deels te verklaren vanuit de verschillende profielen van de uitgevers die meer op het literaire of op het commerciële circuit mikten. In de drie gevallen diende de literair-historische motivatie als een soort dekmantel: de klassieker als verkoopsargument.

De drie Duitse bewerkingen beogen allereerst morele en maatschappelijke vorming. Ze werden duidelijk beïnvloed door het nationalisme uit het Duitse keizerrijk. Toch leidden verschillende motieven ook hier tot heel verschillende bewerkingen. Heinrichs (1893) legde het accent zowel op de literair-historische als op de morele en maatschappelijke motivatie. Hij beklemtoonde de blijvende waarde van *Consciences* klassieker en wilde naar *Consciences* voorbeeld vaderlandsliefde bij het Duitse volk opwekken. Schowalter (1898) koos resoluut voor de morele, nationale opvoeding. Vanuit een Groot-Duitse gedachte paste hij de Vlaamse context aan. Ook hier heeft de uitgever allicht een rol gespeeld. Schowalters herwerking uit 1912 is vooral een ingekorte versie, waarbij hij alle 'langdradigheden' wegwerkte. Vermaak voor de jonge lezer was belangrijker dan de literair-historische waardering.

Ook de Hongaarse bewerking uit 1924 verscheen in een context, gedomineerd door een conservatief nationalisme. Ze werd echter gepubliceerd bij een uitgeverij die aansloot bij het modernisme en op de eerste plaats literair waardevol werk wou brengen. Vanuit een esthetische motivatie bleef de bewerker dicht bij de bewoordingen van de brontekst, al schrapte ook hij in dienst van het vermaak talrijke passages. Van een uitgesproken nationalistische boodschap zoals in de Duitse bewerkingen is geen sprake, de morele boodschap van respect voor de eigen taal en cultuur blijft algemeen.

Als nationaal epos kon Conscience's *Leeuw* in verschillende tijden en gebieden voor de kar van het nationalisme gespannen worden. Voor de jeugd gebeurde dat steeds in afgeslankte vorm. Het is echter niet zozeer de nationalistische moraal, maar wel de avontuurlijke spanning die *De Leeuw* een lang leven voor de jeugd bezorgde, al werden daarbij wel zijn lange manen geknipt en zijn scherpe nagels gevijld.

Noten

1. De keuze van de drie talen is het gevolg van de samenwerking tussen de drie onderzoekers in het kader van CODL. Er bestaan slechts in enkele talen jeugdbewerkingen.
2. Conscience richtte zich tot de Vlamingen, maar voor hem was de Vlaamse strijd perfect verzoenbaar met het Belgisch patriottisme. Voor Jo Tollebeek kan *De Leeuw van Vlaanderen* dan ook slechts begrepen worden 'in een context van nationale pluriformiteit' (Tollebeek 2004, p. 333).
3. Wel waren er eerder al fragmenten gepubliceerd in schoolboeken, zoals *het Vlaamsch leesboek voor het zevende leerjaar der lagere scholen: Het Hendrik Conscience-boek voor de schooljeugd* (Antwerpen: Van Rietvelde, 1922) en meerdere uitgaven in stripvorm, onder meer van B. de Moor (in *Kuiffe*, september 1949 - december 1950 en Standaard-Boekhandel 1952), P. Durbin (in *Robbedoes* september 1949 - augustus 1951), Buth (in *De Post* 1955-1956) (Vanhoutte 2002b, p. 416, noot 15).
4. De uitgave van 1838 raadpleegden wij in de tekstkritische editie van Vanhoutte, uitgegeven bij Lannoo in 2002, de tweede druk van 1843 in de populaire editie, uitgegeven door Office de Publicité (vroeger J. Lebègue & Cie). Volgens Vanhoutte zijn de meeste latere versies op deze tweede druk gebaseerd (Vanhoutte 2002b, p. 467). De bronteksten duiden we verder aan met C1 (1838) en C2 (1843). Wanneer alleen spelling en leestekens verschillen, citeren we enkel de uitgave van 1843 (in de editie van Lebègue).
5. Dat het boek al snel door de jeugd werd verslonden, mag blijken uit een recensie in *Den Vaderlander* uit 1845, waarin overigens ook de nationale thematiek beklemtoond wordt: 'De jeugd (en daer ligt de voortreffelyke deugd van dit gewrocht) verzelvgt den Leeuw en boezemt zich de vlaemsche gevoelens in, en met de jeugd moet de vlaemsche volksgeest zich beginnen te vormen.' (geciteerd in Jacob 1913, p. 166).
6. Andere bewerkingen zullen in een later artikel aan bod komen (Hermann 2016). Het onderzoek over de Duitstalige bewerkingen maakt deel uit van het promotieonderzoek van Christine Hermann.
7. De 'Alldeutsche Verband' had tot doel het Duitse nationaalbewustzijn te versterken,

pleitte voor een imperialistische koloniaalpolitiek en bevorderde het *Deutschtum* in het buitenland.

8. Het Hongaarse onderdeel van dit artikel is mede mogelijk gemaakt door de Hongaarse beurs voor wetenschappelijk onderzoek OTKA 111786.
9. 'Az ifjúság szépírói'
10. Typeringen van personages zoals Johanna van Navarra gaan terug op C₁ (zie verder), maar de weergave van de relatie tussen Machteld en Adolf sluit aan bij C₂: ze wordt voorgesteld als een zuster-broeder-band, ontdaan van elke erotische aantrekkingskracht. Zo is het niet Machtelds kus die de zwaargewonde Adolf nieuw leven inblaast, maar de aanwezigheid van een priester.
11. 'von anerkannt wahren, dauerndem Werte, welche unbedenklich der Jugend in die Hand gegeben werden können'.
12. 'Möge das herrliche Buch in viele Volks- und Familienbibliotheken Eingang finden, damit der Patriotismus des deutschen Volkes sich an der glühenden Vaterlandsiebe der Flamländer entzündet und belebe.'
13. 'Treue für Kaiser und Reich, das Gefühl inniger Zusammengehörigkeit mit den jenseits der deutschen Reichsgrenzen wohnenden Stammesgenossen, Verständnis für unsere Geschichte'.
14. 'Aus dem Niederdeutschen in das Hochdeutsche übertragen und bearbeitet von A. Schowalter.'
15. 'Gerade [...] durch den "Löwen von Vlaanderen" hat Conscience unter den Deutschen in der Zerstreuung das Bewußtsein der Zusammengehörigkeit mit der Geschichte und dem Volke Alldeutschlands wachgehalten, das liebevolle Verständnis für deutsche Eigenart gepflegt und seinen Stamm an die Verpflichtungen gegen sein Volkstum erinnert.'
16. 'Es ist ja nichts anderes als ein denkwürdig Stück *deutscher* Geschichte, das sich im "Löwen von Vlaanderen" vor unseren Augen abspielt. Deutsch ist der Geist, der darin weht, und deutsch sind seine Helden. Auch die Schlacht vor Kortrijk war ein Kampf um deutsches Volkstum gegen die Eingriffe fremder Herrschsucht, ein Kampf für deutsche Art und Sitte gegen Willkür und Verwälschung.'
17. 'Solche Männer sind trotz ihrer Mängel und Gebrechen doch Verkörperungen deutschen Freiheitsdranges und echter Vaterlandsiebe'.
18. 'die 1. Auflage [...] war für eine Jugendbücherei bestimmt. Hätte ich das bei der Übersetzung gewusst, so hätte ich im Interesse möglichst volktümlicher Gestaltung des Buches schon damals einschneidendere Kürzungen vorgenommen.'
19. 'In manchen Partien des Originals macht sich ein Wortreichtum, eine Rührseligkeit oder auch eine Realistik der Detailschilderung breit [...] Alle diese Weitschweifigkeiten, die nur für die literaturgeschichtliche Wertung von Interesse sind, wurden in schonender Weise beseitigt.'
20. 'legszebb, legnépszerűbb'
21. 'wenn du dir das geheiligte Andenken an deine Väter rauben und ihren freien deutschen Geist in deiner Mitte aussterben lässtest! – Und du Deutscher, den die Großtaten dieser stammesverwandten Helden begeistern, lerne daraus, wie ein in der Vaterlandsiebe geeintes und opferfreudiges Volk stark genug ist, auch den mächtigsten Feind seiner Freiheit zu besiegen, und wahre dir deutsche Art im deutschen Lande!' (Schowalter 1898, p. 359).
22. 'Flandern unter der Franzosenherrschaft'; 'Der Kampf um Flanderns Freiheit'; 'Die Verteidigung der errungenen Freiheit'.
23. 'Flandria urai', 'Hugo van Arckel flamand szíve'.
24. 'Vadászat Wynendaelban', 'Az oroszlán', 'Johanna munkában'.

25. Deze illustratie is op de kaft van alle delen van deze door Lehmann uitgegeven reeks te vinden. Voor de tweede druk (1905) kreeg de kaft echter een unieke vormgeving: daar is een ridder met zijn wapenhamer te zien, met op zijn schild een rood kruis en het woord 'Vlaanderen'.
26. 'Einen Deutschen aufhängen? [...] Die Raben von Vlaandern fressen keinen Deutschen.' (Schowalter 1898, p. 5).
27. Overigens is dit de enige vertaling waarin Breydel zichzelf 'Duitser' noemt.
28. 'Oh Vlaandern, so sind deine deutschen Männer!' (Schowalter 1898, p. 34).
29. 'Wer Euch gleicht, ist ein Vlaminger von echtem deutschem Stamme' (Schowalter 1898, p. 101).
30. 'Unsere Feindin ist mit ihrem Helfer Enguerrand von Marigny zu Paris.' (Schowalter 1898, p. 29).
31. 'ihre Züge hatten nichts Weibliches mehr, so waren sie verzerrt und entstellt durch satanischen Haß' (Schowalter 1898, p. 56).
32. 'Hugo van Arckel még aznap este megérkezett a flamand táborba, ahol a lehető legnagyobb lelkesedéssel fogadták.'
33. 'wie es dem Fremden ergeht, welcher den Fuß auf unseren vaterländischen Boden zu setzen wagt' (Heinrichs 1893, p. 214).
34. 'daß es der Fremdling teuer bezahlen muß, wenn er seinen Fuß auf das Gebiet des vlämischen Löwen setzt' (Schowalter 1898, p. 343).
35. 'Die Freiheit ist einem Volke teuer, wenn es sie mit Blut bezahlt und besiegelt hat.' (Schowalter 1898, p. 343).

Bibliografie

- Bruijn, H. de (vertaling): Conscience, H., *De leeuw van Vlaanderen*. Naverteld door H. de Bruijn. 's Gravenhage/Djakarta/Antwerpen, 1952. (Gulden Sporen Serie).
- Collins, F. M. & J. Ridgman (red.), *Turning the Page. Children's Literature in Performance and the Media*. Bern, 2006.
- Conscience, H., *De Leeuw van Vlaanderen*. Brussel, [1843]. [C2].
- Dasberg, L., *Het kinderboek als opvoeder*. Assen, 1981.
- Dujardin, V., et al. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België III 1950-heden*. Tiel, 2009.
- Ewers, H.-H. (red.), *Kinder- und Jugendliteratur von der Gründerzeit bis zum Ersten Weltkrieg*. Stuttgart, 1994.
- Geerts, S. & S. Van den Bossche (red.), *Oneindige verhalen: Hoe canonwerken voortleven in de jeugdliteratuur*. Gent, 2011.
- Gera, J., 'De intrede van Multatuli In Hongarije'. *Werkwinkel* 8, 2, 2013, pp. 13-28.
- Ghesquiere, R. & J. Van Coillie, *Uit de schaduw. De geschiedenis van de jeugdliteratuur in Vlaanderen van 1830 tot heden*. Brugge, 1996.
- Heinrichs, O. (vertaling): Conscience, H., *Der Löwe von Flandern. Eine geschichtliche Erzählung aus dem 14. Jahrhundert*. Für die deutsche Jugend bearbeitet, sowie mit Einleitung und Erläuterungen versehen von Dr. O. Heinrichs. Münster, 1893. (Aschendorffs Prachtausgaben wertvoller Jugendschriften, 7).
- Hermann, C., 'Die Metamorphosen eines Nationalepos. *Der Löwe von Flandern* (Hendrik Conscience, 1838), bearbeitet für die deutsche und österreichische Jugend'. J. Danielczyk, et al. (red.), *Zurück in die Zukunft – Digitale Medien, historische Buchforschung und andere komparatistische Abenteuer*. Wien, 2016, pp. 99-112.

- Heuvel, H. van den (vertaling): Conscience, H., *De leeuw van Vlaanderen*. Nederlandse bewerking door Hetty van den Heuvel. Aartselaar/Harderwijk, 1984.
- Hofman, T., 'Historische verhalen'. *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Groningen, 1983.
- Hutcheon, L., 'In Praise of Adaptation'. J. Maibin & N.J. Watson (red.), *Children's Literature: Approaches and Territories*. Hampshire, 2009, pp. 333-338.
- Jacob, A., *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*. Deel 1. Gent, 1913.
- Kelen, K. & B. Sundmark, *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood*. New York, 2013.
- Kümmerling-Meibauer, B., *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur*. Stuttgart/Weimar, 1999.
- Lambert, J. & H. Van Gorp, 'On Describing Translations'. T. Hermans (red.), *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. London/Sidney, 1985, pp. 42-53.
- Meek, M. (red.), *Children's Literature and National Identity*. Stoke on Trent, 2001.
- Ommundsen, Å.M. (red.), *Looking Out and Looking In. National Identity in Picturebooks of the Next Millennium*. Oslo, 2013.
- Parlevliet, S., *Meesterwerken met ezelsoren: Bewerkingen van literaire klassiekers voor kinderen 1850-1950*. Hilversum, 2009.
- Pech, K.-U. (red.), *Kinder- und Jugendliteratur vom Biedermeier bis zum Realismus*. Stuttgart, 1985.
- Révay, J. (vertaling): Conscience, H., *Flandria oroszlánja*. Forditotta: Révay József [Vertaald door József Révay]. Budapest, 1924.
- Schowalter, A. (vertaling): Conscience, H., *Der Löwe von Vlaendern*. Aus dem Niederdeutschen in das Hochdeutsche übertragen und bearbeitet von A. Schowalter. München, 1898. (Julius Lohmeyers Vaterländische Jugendbücherei für Knaben und Mädchen, 4).
- Schowalter, A. (vertaling): Conscience, H., *Der Löwe von Flandern*. Aus dem Flämischen übersetzt und für Jugend und Volk bearbeitet von A. Schowalter. (3e druk). München, 1912. (Julius Lohmeyers vaterländische Bücherei, 4).
- Schryver, R. de, et al. (red.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging A-F*. Tielt, 1998.
- Simons, L., *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'*. Tielt, 1983.
- Simons, L., *Het boek in Vlaanderen sinds 1800. Een cultuurgeschiedenis*. Tielt, 2013.
- Tollebeek, J., 'Consciences niemandsland: "De Leeuw van Vlaanderen", de natie en de geschiedenis'. P. Delsaerd & M. De Schepper (red.), *Letters in de boeken: liber amicorum Ludo Simons*. Kapellen, 2004.
- Vanhoutte, E. (red.), *Hendrik Conscience, De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen*. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met een uitleiding van Karel Wauters. Tielt, 2002a. [C1].
- Vanhoutte, E., 'Verantwoording: een nieuwe editie van de Leeuw van Vlaanderen'. *Hendrik Conscience, De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen*. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters. Tielt, 2002b, pp. 411-510.
- Vlierden, B.F. van, *Van In 't wonderjaer tot de Verwondering*. Antwerpen, 1974.
- Wauters, K., 'Literair-historisch essay of de Leeuw van Vlaanderen'. *Hendrik Conscience, De Leeuw van Vlaanderen of de Slag der Gulden Sporen*. Tekstkritische editie door Edward Vanhoutte. Met inleiding van Karel Wauters. Tielt, 2002, pp. 395-410.
- Wilkending, G., 'Historische, historisch-biografische und autobiografische Romane und Erzählungen für die Jugend'. O. Brunken, et al. (red.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Von 1850 bis 1900*. Stuttgart, 2008, pp. 538-615.
- Zwiers, M. (vertaling): Conscience, H., *De leeuw van Vlaanderen*. Bewerkt door M. Zwiers. Utrecht/Antwerpen, 1979. (Beroemde Avonturen).

Over de auteurs

Jan Van Coillie (1957) promoveerde in 1988 op een studie over de kinderliteratuur in Vlaanderen in de negentiende eeuw. Hij is hoogleraar Nederlandse taalbeheersing aan de faculteit Letteren van de KU Leuven campus Brussel, waar hij ook jeugdliteratuur en jeugdliteratuur in vertaling doceert. Hij publiceerde talrijke artikels en boeken over kinderpoeëzie, de geschiedenis van de jeugdliteratuur, sprookjes, jeugdliteratuur in vertaling, adaptaties voor de jeugd en schrijfvaardigheid. Hij is ook actief als recensent, vertaler en auteur.

E-mail: jan.vancoillie@kuleuven.be

Judit Gera is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde en hoofd van de Vakgroep Neerlandistiek aan de Eötvös Loránd Universiteit te Boedapest. Daarnaast is ze literair vertaler. Met coauteur A. Agnes Sneller schreef ze in 2010 *Inleiding in de literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek* (Hilversum: Verloren). Ze publiceerde artikelen over de Nederlandstalige literatuur vanuit cultuurkritisch perspectief. Recent houdt ze zich bezig met de receptie van de Nederlandse literatuur en werkt aan een Hongaarse geschiedenis van de Nederlandse literatuur.

E-mail: gera.judit@btk.elte.hu

Christine Hermann studeerde vertalen en neerlandistiek en doceerde (zakelijk en literair) vertalen en Nederlandse literatuurwetenschap in Wenen en Münster. Sinds 2007 is ze verbonden aan de universiteit van Wenen. Ze bereidt een dissertatie voor over strip- en jeugdadaptaties van Hendrik Conscience's 'De Leeuw van Vlaanderen'.

E-mail: christine.hermann@univie.ac.at